

УДК 343.2/.7

ЕВОЛЮЦІЯ МЕТИ ПОКАРАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII ст. КРІЗЬ ПРИЗМУ ВПЛИВІВ РОСІЙСЬКОГО ПРАВА
THE EVOLUTION OF THE PURPOSES OF PUNISHMENT IN THE UKRAINIAN LAW IN THE LATE XVII–XVIII IN THE LIGHT OF THE EFFECTS OF RUSSIAN LAW

Спур М.В.,
*кандидат юридичних наук,
 викладач кафедри фінансів економічного факультету
 Одеського державного аграрного університету*

Стаття присвячена питанню еволюції мети покарання у Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.). Детально розглянуті впливи російського кримінального права як важливий чинник еволюції мети покарання. Показані зміни у системі покарань, зумовлені затвердженням публічно-правового погляду на злочин.

Ключові слова: покарання, мета покарання, історія кримінального права, право Гетьманщини, злочин.

Статья посвящена эволюции цели наказания в Гетманщине (вторая половина XVII–XVIII ст.). Детально рассмотрено влияние российского уголовного права как важный фактор эволюции цели наказания. Показаны изменения в системе наказаний, обусловленные утверждением публично-правового взгляда на преступление.

Ключевые слова: наказание, цель наказания, история уголовного права, право Гетманщины, преступление.

The article is devoted to the evolution of the purposes of punishment in Ukrainian Hetman State (late XVII–XVIII c.). It is detailed the influence of Russian criminal law as an important factor in the evolution of the purposes of punishment. The changes in the system of penalties due to the approval of public law view of the crime are analysed.

Key words: punishment, the purpose of punishment, the history of criminal law, the right of the Ukrainian Hetman State, crime.

Постановка проблеми. Вивчення історії вітчизняного кримінального права сьогодні набуває особливої ваги, адже ефективне реформування сучасної системи права у сфері боротьби зі злочинністю неможливе без вивчення накопиченого історичного досвіду. Тож історика права все частіше звертаються до дослідження кримінального права Гетьманщини, оскільки саме у цей час відбувалося становлення національної системи права в умовах державності, хоча й автономної. Становлення вітчизняного кримінального права проявилось у багатьох аспектах, зокрема, в трансформації мети покарання. Важливу роль у цій трансформації відіграли впливи російського права.

Стан дослідження. Вивченню історії кримінального права Гетьманщини присвячені роботи М. Василенка [1], О. Кістяківського [2], О. Лазаревського [3], О. Левицького [4], М. Слабченка [5] – дослідників, які заклали традицію вивчення історії суспільства, держави і права Гетьманщини. Поряд із їхніми працями слід відмітити науковий доробок радянського дослідника В. Дядиченка [6], сучасних вчених І. Бойка [7], І. Грозовського [8], О. Гуржія [9], О. Макаренко та інших [10].

У роботах названих дослідників висвітлені різні аспекти інституту покарання в Україні-Гетьманщині другої половини XVII–XVIII ст. Але недостатньо вивченим залишається аспект впливів російського права на зміст і напрямки процесу еволюції вказаного інституту. Тож дана робота ставить за мету встановлення сутності цих впливів. З огляду на обмеженість обсягу статті, автор здебільшого зупинився на меті покарання як важливій сутнісній характеристиці інституту покарання.

Виклад основного матеріалу. В українському кримінальному праві другої половини XVII – XVIII ст. розрізнялися такі види покарань: смертна кара, тілесні покарання, вигнання з козацької громади, позбавлення волі, ганебні, майнові покарання, а також церковне покаяння. Але зауважимо, що на практиці застосовувалися не всі види покарань, особливо це стосується смертної кари, яка у багатьох випадках замінювалася побиттям і штрафами.

Традиційною метою покарання для середньовічного українського права було відшкодування збитків потерпілому. Така мета пов'язана, насамперед, з тим, що приватноправовий погляд на злочин був домінуючим у феодальному праві. Крім того, законодавець намагався зберегти кількість населення, яке і без того скорочувалося через тривалі війни, епідемії, неврожаї тощо. Вперше публічно-правовий погляд на злочин в українському праві був запроваджений Статутами Великого князівства Литовського, які встановили смертну кару як безальтернативне покарання за злочини проти особи великого князя і проти держави. Відповідно змінилася і мета покарання: на перший план виступає не матеріальне задоволення потерпілого, а відплата злочинцю і залякування. Однак злочини проти особи (окрім особливо тяжких) і майнові злочини, як і раніше, каралися штрафами і «головщиною» (сплатою за голову вбитого, яку виплачували з майна злочинця родичам потерпілого), оскільки приватноправовий погляд на злочин залишався пануючим [11, с. 78]. Таке розуміння злочину разом із Статутом 1588 року успадкувало й українське право другої половини XVII ст. Приватний характер права, в тому числі кримінального, відбивався, зокрема, в тому, що розшукування злочинця, доставляння

його до суду і вирішення його подальшої долі покладалися на потерпілого. Відомий дослідник українського права XVII–XVIII ст. М. Слабченко зауважував, що сторони вирішували свої непорозуміння, як їм забажалося. Якщо скривджений вимагав смертної кари для винуватого і міг обґрунтувати свої вимоги, то злочинця страчували. Якщо він жадав помсти – помста визнавалася правильним актом. Якщо ж не було потреби в переслідуванні ворога, то той залишався на волі [5, с. 60]. У тісному зв'язку із твердженням М. Слабченка є той факт, що судова практика 60–80-х рр. свідчить про невизначеність санкцій у кримінальному праві. Різні суди призначали різне покарання за один і той самий вид злочину. Суд міг змінити свій вирок, уже винесений по справі. Наведемо такий приклад, 18 липня 1690 р. Чернігівська полкова канцелярія розглядала справу про крадіжку коня. Був звинувачений конокрад Артюхов, який зізнався, що вкрав коня у боровицького мешканця Ониська Вовка. За вироком суду Артюхов мав повернути коня і сплатити штраф, хоча за конокрадство передбачалася смертна кара і за законом, і за звичаєвим правом. Але суд додав: «А что он, Гарасим, коня украл и впрод би воровства никому ніякого не чинил, но исправлял би житіє свое против других добрых людей, за тоє его, Герасима, говорит декрет бити кіями публічно и отпустить на волю» [3, с. 82]. Канцелярія послалася на Статут Великого князівства Литовського 1588 року, але про тілесне покарання там не сказано нічого. Крім того, у вирокі не вказано, скільки саме вдарів кіями призначив суд. 25 липня того ж року той самий суд розглядав справу про крадіжку Корнієм Холошою грошей, мідної скриньки, «фляши ценовою», «кропового пояса» в Ірини Михайлихи. Заарештований Холоша на допиті зізнався про крадіжку речей, але заперечував, що вкрав гроші. Однак свідки підтвердили, що вони знають за Корнієм й інші крадіжки. Суд «респектом его Холощенкових молодых літ і пребудущого его доброго исправления» замість «грозного наказания», передбаченого за Статутом, вирішив: «Бити публічно кіями и отпустить на волю» [5, с. 52]. Ще по одній справі, яка розглядалася 11 березня 1700 р., були доставлені до Чернігівської полкової канцелярії звинувачені конокради Струченко, Мурашкин і Костенко. Допит виявив, що вони дійсно винні. Вирок був таким: «Костенка в торговий день на площаді кіями бити» взагалі, а двох інших «в торговий день бити на площаді кіями гораздо» [5, с. 53]. У вирокі зустрічаються такі формулювання санкцій: «мало не до смерті», «до полумертвія», «гораздо», «довільно». Неясно також, чим саме треба було бити: в багатьох випадках вказувалося, що «катовськими інструментами», як конкретизуючи, були це канчуки, киї, батоги, різки тощо. Така невизначеність санкцій була характерною для кримінального права другої половини XVII ст. і надавала можливість суду для призначення конкретного покарання на свій розсуд. Крім того, часто смертна кара одного виду замінювалася іншим. Певної системи в призначенні покарань дослідники не простежують. М. Слабченко вважав, що вид покарання суддя призначував згідно зі своєю вдачею: суворий суддя призначав жорстоке покарання, м'який – менш суворе, заможний полковник призначав менший штраф, бідний суддя – більший штраф. Крім того, як вказує дослідник, полкові судді не отримували платні за суддівство, а існували за рахунок стягнутих судових штрафів, отже, прагнули призначити високі штрафи, часто замінюючи ними навіть більш суворі покарання. А Полтавський полковник Іскра навіть почав закріпачувати звинувачених [5, с. 65–66].

Відповідно основною метою покарання залишається відшкодування збитків потерпілому і сплата судової платні на користь суду.

Вплив православної релігії на право другої половини XVII ст. зумовив визначення такої мети покарання, як відплата злочинцю за його «гріх». Але судді вважали за кра-

ще не покарати винного, ніж скарати невинуватого.

Із стабілізацією державного і суспільного життя Гетьманщини, посиленням її централізації, змінюється і її кримінальне право. Формується публічноправовий погляд на злочин. Судова практика 1700-х – 10-х рр. XVIII ст. показує, що вказані у вирокі покарання стали більш суворими і визначеними [1, с. 148]. Демократизм і лояльність, притаманні суддям 60–80-х рр. XVII ст., зникають із судової практики.

Основною метою покарання стає помста злочинцю за скоєне зло. Більш виразною стає така мета, як ізоляція злочинця від суспільства. Поряд із тим, відшкодування збитків потерпілому як мета покарання відходить на другий план.

Із посиленням наступу царизму на автономію Гетьманщини (30–70-ті рр. XVIII ст.) українське кримінальне право зазнає все зростаючого впливу російського кримінального права, що було пов'язане, насамперед, із діяльністю Малоросійських колегій і Правління гетьманського уряду. І норми указів, і норми загальних актів, які діяли у Російській державі у другій половині XVII – на початку XVIII ст., у тому числі і Соборне Уложення 1649 р., часто формулювали залякування як основну мету покарання. Так, Генеральний регламент 1720 р. вимагав: «...надлежить публічному месту быть, где в указанное время все наказание на теле и лишение живота чинено быть имеет, дабы всяк, смотря на то, от таких погрешений и преступлений мог себя охранить» [12, с. 438]. У 1715 р. було видано Артикул військовий – кодекс військового кримінального та військово-кримінально-процесуального права, який використовувався і цивільними судами [13]. Спеціальної статті, яка б визначала мету покарання, в Артикулі військовому немає. Однак зі змісту ряду артикулів можна зробити висновки, що залякування залишається головною метою покарання. Про це свідчить надмірна жорстокість покарань, прямо виражене в статтях прагнення суворістю покарань втримати від скоєння злочинів. Іншою метою покарання була ізоляція злочинця (в'язниця, висилка на каторгу навічно або на певний термін) та позбавлення його тим самим можливості скоїти новий злочин.

У I чверті XVIII ст. поширюється використання праці засуджених: на галерах, каторзі, на будівництві гаваней, фортець, заводів, що було пов'язано з розвитком промисловості, з будівництвом фабрик і заводів та іншими господаревими роботами. Метою покарання у даному випадку було відшкодування збитків, а також відплата. Можна відмітити і зберігання в покаранні принципу таліону (арт. 2, 85, 143).

Для Артикулу військового характерна невизначеність покарання, про що свідчать артикули 75, 80, 145, 152, 158, 200. Так, в арт. 158 говориться: «... и тако наказание исполнится над виновным по делу и состоянию онаго, и какою вину в том имеет, или торьюмоу, денежным наказанием, шпицрутенном или сему подобным».

В інших випадках покарання ще більш невизначені; так, арт. 52 приписує просто «жорстоко покарати». Смертна кара передбачена безумовно в 74 артикулах і в 27 – поряд з іншим покараннями. З них в 60 випадках не був визначений її різновид. Суд міг встановлювати вид смертної кари на свій розсуд. Характерна також множинність санкцій, встановлених за будь-який злочин. Суд міг (як це прямо передбачено, наприклад, в уже наведеному арт. 158) в залежності від соціального становища злочинця визначити міру покарання.

Для Артикулу військового, як і для інших кодексів феодального права, є типовою невідповідність між характером покарання і тяжкістю злочину. Так, смертна кара встановлюється і за політичні злочини, і за вбивство, і за богохульство, і за сон на караул, тобто за різні за тяжкістю злочини. Закріплювалися нерівні покарання для осіб, які належали до різних станів (наприклад, арт. 45).

Посилення каральної політики держави, широке застосування кримінальної репресії визначило види покарань за Артикулом військовим. Найбільше значення мала смертна кара різних видів – кваліфікована (четвертування, колесування, залиття горла металом, спалення тощо) та проста (розстріл, повішення, відрубання голови мечем); тілесні покарання – болісні (биття батогами, шпідрутенами, закуття в залізо та ін.) та членушкоджувальні (відрубання руки, пальців, носа, вух, таврування тощо). Широко застосовувалося також висилання на певний термін і безстроково, висилання на каторжні роботи (на галери, будівництво гаваней, фортець, заводів), ув'язнення.

Для офіцерів застосовувалися особливі покарання: відставка від служби (на певний термін або безстроково), позбавлення чинів та достоїнств (ганебне покарання), служба рядовим, арешт у профоса (ката), позбавлення відпустки. Найбільш тяжким покаранням було так зване шельмування. Ошельмований не мав фактично ніяких прав: не міг бути свідком у суді, подавати заяву в суд. Будь-яка особа, яка мала справи з ошельмованим, могла піддаватися покаранню. Артикул військовий знає також майнові покарання (вони частіше застосовувалися до офіцерів): штраф, стягнення певної суми з жалування, конфіскація майна. Багато статей встановлювали церковне покарання (звичайно як додаткове).

Для періоду абсолютизму характерною є не тільки індивідуальна відповідальність. Так, за указом 1699 р. колодники, яких висилали до Азову, відправлялися туди з жінками та дітьми на довічне поселення [14, с. 284]. Артикул військовий таких положень вже не наводить, але в арт. 117 передбачені колективна відповідальність і покарання кожного десятого (децимація).

Вплив російського кримінального права позначився на системі покарань в українському кримінальному праві. Зростає кількість злочинів, які підлягають смертній карі. Поширеними стають комбіновані покарання: до основного – смертної кари – додається кілька додаткових. Звичайно додатковими виступали членушкоджувальні покарання, болісні, конфіскація майна, позбавлення чинів і звань, позбавлення честі, ганебні покарання, заслання тощо.

З 20-х рр. XVIII ст. у Гетьманщині майже не практикувалися заміни смертної кари на більш м'яке покарання, але дуже часто кваліфікована смертна кара замінювалася звичайною. Аналіз джерел надав підстави О. Левицькому для висновку, що в Україні в другій половині XVIII ст. правосуддя вже немилосердно вішало «розбійників» за ті провини, за які ще зовсім недавно відсікали тільки руку, ногу чи відрізали носа або вуха, нестерпним катуванням добивалося виказування спільників [4, с. 252].

Основною метою покарання на цьому етапі розвитку кримінального права Гетьманщини стає залякування. Страти проводилися публічно, тіла страчених не прибирали, доки вони не зотлівали і не розсипався їхній скелет [15, 74].

Освоєння віддалених регіонів Російської імперії, будівництво заводів на Уралі сприяло поширенню і в Україні-Гетьманщині такого виду покарання, як заслання на каторгу. Отже, з'являється така мета покарання, як використання безкоштовної робочої сили.

Втручання Малоросійських колегій, правління гетьманського уряду в суди Гетьманщини, як і зростання каральних санкцій в українському праві не сприяло стабілізації правової ситуації в державі. М. Слабченко зазначив, що останні роки існування Гетьманщини позначилися нечуваним занепадом правосвідомості українців і зростанням кількості злочинів в українському суспільстві [5, с. 63].

Висновки. Таким чином, мета покарання в українському праві другої половини XVII–XVIII ст. зазнала трансформації, яка була зумовлена еволюцією державного і суспільного життя Гетьманщини. Додатковим чинником трансформацій стали впливи російського права, які посилювалися після 20-х рр. XVIII ст. В українському кримінальному праві затвердився публічно-правовий погляд на злочин, внаслідок чого основною метою покарання стає залякування. Його завданням була загальна превенція, однак посиленна каральна політика держави не допомогла викоріненню злочинності у суспільстві, а призвела до занепаду правосвідомості українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Василенко М. П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права 17-18 ст. / М. П. Василенко // Український археографічний збірник. – К. : ВУАН, 1926. – Т. 1. – С. 50-164.
2. Кистяковский А.Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действующих в Малороссии, под заглавием: «Права по которым судится Малороссийский народ» / А.Ф. Кистяковский. – К. : Университетская типография, 1879. – 114 с.
3. Лазаревский А.М. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII –XVIII вв. / А.М. Лазаревский // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. XI. – К., 1896. – С. 34-203.
4. Левицкий О.И. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века / О.И. Левицкий // К.: Изд. ред. журн. «Киевская старина». Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1902. – [2], II, 313 с. – Відб. із журн.: Киевская старина. – 1901. – № 2-3, 5, 7, 9-12.
5. Слабченко М.Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / Слабченко М.Е. – Одесса : Тип. Акц. Юж.-рус. о-ва печ. дела, 1911. – 292 с.
6. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1959. – 531 с.
7. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : [навч. посібник] / І. Й. Бойко. – Л. : Світ, 2000. – 120 с.
8. Грозовський І. М. Козацьке право / І. М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76 – 80.
9. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 223 с.
10. Макаренко О.В. Злочини і покарання в праві Української Гетьманської держави 1648–1657 рр. : Автореферат ... канд. юрид. наук / О.В. Макаренко. – К., 2011. – 16 с.
11. Ковальова С.Г. Судуострій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського / С.Г. Ковальова. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2008. – 200 с.
12. Полное собрание законов Российской Империи. – Собрание Второе. – Том V.– СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. – 930 с.
13. Артикул Воинский // Российское законодательство X-XX вв. : в 9 т. – Т.4. Законодательство периода становления абсолютизма / Отв. ред. А.Г. Маньков. – М., Юридическая литература, 1986. – 512 с.
14. Полное собрание законов Российской Империи. – Собрание Второе. – Том III.– СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 693 с.
15. Кулиш П. Записки о Южной Руси. В 2-х т. – К.: «Дніпро», 1994. – 719 с.